

Emilia Smagur

DESAKRALIZACJA, ADAPTACJA, DESTRUKCJA. WCZESNOCHRZEŚCIJAŃSKIE SPOSOBY TRANSFORMACJI POGAŃSKICH MIEJSC KULTU NA PRZYKŁADZIE ŚWIĄTYŃ MITRY

Instytut Archeologii UJ

Destrukcja i/lub adaptacja pogańskich sanktuariów po zwycięstwie chrześcijaństwa była głównym symbolem zmian w relacjach pomiędzy starymi kultami i nową religią, zmian w systemie socjalno-politycznym i percepcji publicznej. Była aktem demonstracji siły i ortodoksji. Impulsem do tego typu działań było teologiczne uzasadnienie, które kazało postrzegać bóstwa pogańskie jako demony. Świątynie pogańskie były ich domem. Fakt posiadania przez nie rezydencji zagrażał lokalnej społeczności, dlatego należało je zniszczyć, często wznosząc w obrębie pogańskiego świętego okręgu kościoły. Dewastować należało także kultowe wizerunki, które były schronieniem dla demonów¹. Pierwsze przypadki tego typu działań zdarzały się już w czasach Konstantyna (306 – 337 r.)², który wznosząc Anastasis w Jerozolimie, zburzył uprzednio znajdującą się w tym miejscu świątynię Afrodyty, podobnie było w Mamre i miejscowości Afaka w Libanie³.

Być może jednak czasem miejsca kultu pogańskiego, po nadaniu im nowego znaczenia, zmieniano w chrześcijańskie, ulegając atawistycznej reakcji, która pobożność wiąże raczej z lokalizacją kultu a nie jego treścią. Lokalizacja budynków kultu chrześcijańskiego w miejscach, w których wcześniej czczone

¹ Por. F. R. Trombley, *Hellenic religion and christianization c. 370-529*, Leiden 1993-94, ss. 108-112.

² Daty podane w nawiasach przy imionach władców odnoszą się do okresu ich panowania, w przypadku innych osób są to daty ich urodzenia i śmierci.

³ Por. R. P. C. Hanson, *The transformation of Pagan Temples into Christian Churches in the Early Christian Centuries*, „Journal of Semitic Studies”, 1978, nr 23/2, s. 258.

były bóstwa pogańskie i nadanie tym miejscom nowych patronów odegrało szczególną rolę w chrystianizacji wsi⁴, gdzie wierzenia pogańskie przetrwały najdłużej⁵. Według tej interpretacji w miejscach starych sanktuariów celowo wznoszono kościoły, aby zachować odwieczne miejsce kultu, zakorzenione w tradycji, zastępując tylko starego boga nowym.

Świątynie Mitry umieszczano pod ziemią lub przynajmniej starano się, by tak wyglądały, dlatego też mniej chętnie dostosowywano je do innych celów, były też mniej narażone na rabunek kamienia do celów budowlanych. Istnieją jednak różne przeszkody, uniemożliwiające ustalenie wszystkich okoliczności ich opuszczenia. Wiele z nich zostało odkrytych jeszcze w XIX wieku, kiedy metodyka badań archeologicznych nie była dobrze rozwinięta. Ich badacze często pomijali dowody archeologiczne, które mogłyby rzucić więcej światła na okoliczności ustania kultu w danym miejscu. Przykładem może być mitreum pod apsydą kościoła San Clemente w Rzymie. Ściana, którą zapieczętowano wejście do niego, z pewnością mogłaby dostarczyć informacji na temat daty, kiedy chrześcijanie zaatakowali mitreum, by wykorzystać je jako fundament apsydy kościoła. Niestety została ona zniszczona podczas wykopalisk prowadzonych w latach 1867 – 70⁶. Lektura *Corpus Inscriptionum en Monumentorum Mithraicae* ujawnia stosunkowo mało świątyń, o których końcu wiemy nieco więcej⁷.

Mitreum pod kościołem San Clemente jest jedną z najbardziej znanych świątyń Mitry. Budynek sanktuarium powstał na terenie rzymskiego *domus* z III w., prawdopodobnie zniszczonego przez pożar. Obecnie mitreum znajduje się obok i częściowo pod apsydą kościoła. Maarten Jozef Vermaseren, opisując mitreum w CIMRM⁸, nie podał żadnych informacji odnoszących się do jego datowania. Według A. Griffith jest to sanktuarium z okresu panowania Septymusa Sewera (193 – 211 r.), z co najmniej dwoma pomieszczeniami należą-

---

⁴ Por. M. Simons, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1981, ss. 276-277.

⁵ Nazwa „poganie” wywodzi się od łacińskiego słowa *paganus*, co oznacza „mieszkaniec wsi”. Pierwotnie używana była na określenie tych mieszkańców Imperium Romanum, którzy mieszkali na wsi i zostali schryścianizowani później niż mieszkańcy miast.

⁶ Por. O. Nicholson, *The End of Mithraism*, „Antiquity”, 1995, nr 69, ss. 358-359.

⁷ Por. M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae, volume I-II*, Hague 1956, 1960.

⁸ Por. M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae, volume I*, The Hague 1956, ss. 156-157.

cymi do podziemi domu z okresu dynastii Flawiuszy (69 – 96 r.). Było ono użytkowane w III i IV wieku do czasu, gdy chrześcijanie zajęli *domus* i sąsiednią budowlę z tufu, a następnie wykorzystali obydwa budynki jako fundamenty do budowy bazyliki ku czci papieża Klemensa w V w.⁹. Nie ma żadnego jasnego dowodu na niszczenie czy rozbiórkę mitreum. Jedynie data budowy kościoła San Clemente na jego fundamentach może datować opuszczenie mitreum na sam koniec IV w. lub początek wieku V. Według Graydona Snydera budynek ten został wykorzystany do budowy kościoła nie wcześniej niż w 390 r.¹⁰ Wtedy to pomieszczenia na parterze i dziedziniec zostały zasypane do poziomu pierwszego piętra.

Na dawnym dziedzińcu powstała nawa kościoła, a otaczające go pomieszczenia znalazły się pod bocznymi nawami nowej świątyni. Około 1100 r. budynek bazyliki uznano za niebezpieczny i przestano go używać. Pochodząca z IV wieku bazylika została ponownie zasypana gruzem aż po szczyt kolumn i stała się fundamentem kolejnej świątyni, będącej repliką starej bazyliki¹¹.

Mitreum na Awentynie, znajdujące się pod kościołem Santa Prisca, powstało w II w. i było użytkowane do V w.¹². Część badaczy uważa, że sanktuarium umieszczono w dawnych pomieszczeniach prywatnej rezydencji Trajana (98 – 117 r.)¹³. Na pewno do mitreum włączono część jednego z należących do niej budynków. Około 220 r. mitreum zostało powiększone¹⁴.

M. J. Vermaseren był przekonany, że mitreum Santa Prisca zostało zniszczone przez chrześcijan, którzy uszkodzili posągi i wydrapali oczy niektórych postaci przedstawionych na freskach oraz twarze Sol i Mitry spożywających święty posiłek. Zachował się także co najmniej jeden ślad po uderzeniu siekierą. Według Vermaserena mitreum na Awentynie zniszczono bardzo dokładnie. Chrześcijanie najpierw zaatakowali przedstawienie świętego posiłku Sol i Mitry, które wykazywało największe podobieństwo do ich własnych praktyk religijnych. Zniszczono tylko te rzeźby, których znaczenie rozumiano,

---

⁹ Por. A. Griffith, *The archaeological evidence for Mithraism in imperial Rome*, Michigan 1993, s. 62.

¹⁰ Por. G. F. Snyder, *Ante Pacem: Archaeological Evidence of Church Life before Constantine*, Macon 2003, s. 76.

¹¹ Por. R. Luciani, *Basilica di S. Clemente* [on-line:] <http://www.romasotterranea.it/basilicadisclemente.html>, [05.09.2012].

¹² M. J. Vermaseren, C. C. van Essen, *The excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca in Rome*, Leiden 1965, s. 44.

¹³ R. Turkan, *The Cults of the Roman Empire*, Blackwell 1996, s. 216.

¹⁴ A. Griffith, *op. cit.*, s. 132.

a pozostałe oszczędzono. Na końcu cały budynek został wypełniony gruzem i ziemią¹⁵. Podobnie uważa Eberhard Sauer, zwracając uwagę na ślady na kilku rzeźbach siekiery o ostrzu szerokim na 14 cm. Postaci z kamienia i stiuku, w tym centralna scena zabijania byka, zostały rozbite w kawałki, podobnie jak głowy Sol i Mitry¹⁶.

Jednak inni badacze nie podzielają tego poglądu. Oliver Nicholson, analizując analogię do stanu, w jakim odkryto mitreum w Santa Maria Capua Vetere, stwierdza, że mitreum pod Santa Prisca nie zostało zniszczone, lecz zasypane tak, aby stało się niedostępne, dzięki czemu malowidła na ścianach zachowały się w niezłym stanie, chociaż niektóre twarze zostały wydrapane. Sanktuarium wypełniono celowo piaskiem, odłamkami cegieł, skorupami naczyń i gruzem¹⁷. Zniszczenie niektórych rzeźb można wytłumaczyć efektem ubocznym wypełniania pomieszczeń gruzem i ziemią¹⁸.

Podczas prac archeologicznych prowadzonych w latach 1973 – 1975 pod kościołem Santo Stefano Rotondo w Rzymie odkryto pozostałości kolejnego mitreum z II w.¹⁹. Jego obecność wiąże się z pobliskimi barakami dla rzymskiej armii, zwanymi Castra Peregrinorum, pochodzącymi z czasów Sewerów (193 r. – 235 r.).

Mitreum zostało zniszczone w sposób gwałtowny – kawałki oryginalnego reliefu ze stiuku oraz rzeźby i wyposażenie znaleziono porozrzucane na posadzce, a z marmurowej płaskorzeźby ubito górny lewy róg. W pobliżu znaleziono złotą głowę rzeźby przedstawiającej Mitrę. Następnie mitreum zostało zasypane gruzem i ziemią i posłużyło jako fundamenty nowej budowli – w tym przypadku kościoła Santo Stefano Rotondo z V w. Zazwyczaj materiały znajdujące się w wypełniku ułatwiają datowanie, ale jak podaje Elisa Lissi-Caronna, w tym przypadku zbudowanie kościoła doprowadziło do przemieszania warstw. Zniszczenie mitreum datuje się na koniec IV w. lub początek V w.²⁰

---

¹⁵ M. J. Vermaseren, C. C. van Essen, op. cit., s. 149.

¹⁶ E. Sauer, *The archaeology of religious hatred in the Roman and early Medieval world*, Tempus 2003, ss. 135-136.

¹⁷ O. Nicholson, op. cit., s. 360.

¹⁸ J. Bjoernebye, „*Hic locus est felix, sanctus, piusque benignus*” *The cult of Mithras in fourth century Rome*, s. 54 [on-line:] https://bora.uib.no/bitstream/handle/1956/2229/Dr_Avh_%20Jonas_Bjoernebye.pdf,%202007;jsessionid=C8B6E1C9AA1BF298F3E8E282DF113A6D.bora-uib_worker?sequence=1, [11.09.2012].

¹⁹ F. Gizzi, *Le chiese medievali di Roma*, Rome 1994, s. 7.

²⁰ Por. E. Lissi-Caronna, *Il Mitreo Dei Castra Peregrinorum (S. Stefano Rotondo)*, Leiden 1986, s. 46.

Kompleks obejmujący pozostałości dwóch kościołów, znajdujący się w Hawarte w Syrii, także kryje świątynię Mitry. Młodszy kościół, lepiej zachowany, został wzniesiony i ozdobiony mozaikami przez Arcybiskupa Apamei Focjusza w latach 80 V w. n.e. Była to trzynawowa bazylika, do której od północy przylegał portyk, baptysterium i znajdujący się na nieco wyższym poziomie kościół dedykowany Archaniołowi Michałowi, wzniesiony ponad monumentalnym grobowcem kryjącym kilka sarkofagów. Bazylika Focjusza przykryła wcześniejszy, mniejszy kościół, również dekorowany mozaikami, datowanymi przez odkrywców na koniec IV w.²¹ Grota, w której umieszczono mitreum, jedna z wielu podobnych, jakie można odnaleźć w Hawarte, została wykuta znacznie wcześniej, w nieznanym celu. Przez wyznawców Mitry została podzielona na dwa pomieszczenia za pomocą kamiennej ściany, biegnącej z północy na południe. Kiedy architekci pierwszego kościoła zabrali się do pracy, ich pomysłem było zniszczenie kamiennego sklepienia, aby fundamenty, które miały podtrzymywać przednią ścianę kościoła, i ścianę oddzielającą nartek od nawy umieścić na samym dnie grotty. Tę ostatnią usytuowano równoległe do ściany dzielącej mitreum, wykorzystując bloki kamienne zdjęte z jej górnej części. Kiedy ukończono ich budowę, podziemne pomieszczenie częściowo wypełniono. Zwisająca część sufitu została ostatecznie odcięta i połączona, jednak jej południowo-zachodni fragment pozostał na miejscu, podpierany przez nowe konstrukcje²².

Znaleziska monet i ceramiki wskazują, że sanktuarium pozostawało w użyciu co najmniej do końca IV wieku, kiedy zostało zniszczone i zasypane, by wkrótce potem wzniesić nad nim kościelny budynek. Byłoby to zatem najdłużej użytkowane mitreum spośród wszystkich dotychczas poznanych²³.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że jeden z kościołów w Hawarte dedykowano Archaniołowi Michałowi, którego postać nieprzypadkowo łączy się z miejscami kultu wcześniej poświęconymi Mitrze. Niezwykle ciekawym przykładem przemianowania miejsca kultu pogańskiego na chrześcijańskie są przypadki mitreów na Monte Gargano (w Apulii) i w Sutri (w Lacjum), które nie zostały zniszczone, lecz zaadaptowane przez chrześcijan. Mitrea te nie zostały przebadane archeologicznie. W przypadku Monte Gargano jaskinia, w której

---

²¹ Por. M. Gawlikowski, *Hawarti Preliminary Report*, „Polish Archaeology in the Mediterranean”, 1999, nr 10, s. 197.

²² Por. M. Gawlikowski, *Hawarte 1999*, „Polish Archaeology in the Mediterranean”, 2000, nr 11, s. 264.

²³ Por. M. Gawlikowski, *Hawarti Preliminary Report...*, s. 201.

mieściło się mitreum, została włączona do kościoła św. Archanioła Michała. Mitreum w Sutri przekształcono w kościół Madonna del Parto, który z czasem został opuszczony i obecnie nie jest użytkowany.

O naturalnej skalnej grocie na wysokim zbocz Monte Gargano można jedynie powiedzieć, że istniało w niej miejsce kultu wyznawców Mitry, które zostało przez nich opuszczone²⁴. Jednak już pod koniec IV w. zostało przekształcone w przybytek poświęcony Archaniołowi Michałowi. Uzasadnienie tego czynu odnajdujemy w chrześcijańskiej legendzie, która nie wspomina o istniejącej w tym miejscu świątyni Mitry, a istnienie sanktuarium w grocie tłumaczone jest do dzisiaj faktem, że „jako jedyna świątynia na świecie nie była ona nigdy poświęcona ręką ludzką”²⁵.

W *Złotej Legendzie* Jakuba de Voragine opisane jest pierwsze objawienie Archanioła Michała na Monte Gargano w 390 r. bogatemu właścicielowi stada bydła, któremu uciekł byk. Zwierzę zostało odnalezione kłęczące u wejścia do grotty. Rozgniewany właściciel kazał je zastrzelić z łuku, ale strzały zawróciły i zraniły jego sługę. Po tym cudownym wydarzeniu Archanioł Michał objawił się lokalnemu biskupowi, przyznając, że jest sprawcą cudownego zranienia i nakazał oddawanie sobie czci w grocie.

W 492 roku Archanioł Michał miał objawić się biskupowi świętemu. Wawrzyńcowi w trakcie oblężenia przez pogańskie hordy Odoakra miasta Siponto i przepowiedzieć szybkie zwycięstwo. W 493 roku biskup zdecydował się poświęcić grotę ku czci Archanioła, ten jednak objawił mu się po raz kolejny i powiedział, że sam już tego dokonał. Święty Wawrzyniec wraz z innymi biskupami z Apulii, ludnością i duchowieństwem Siponto udał się w procesji do grotty. W jej trakcie nad głowami biskupów miały pojawić się orły, chroniące przed silnymi promieniami słońca. Po przybyciu do grotty w jej wnętrzu ujrano przykryty suknem kamienny ołtarz i wiszący nad nim krzyż. Według legendy wewnątrz znajdował się także pozostawiony przez Świętego Michała na skale odcisk stopy dziecka²⁶.

---

²⁴ Por. C. Arnold, *Arcadia becomes Jerusalem*, „Speculum”, 2000, nr 75, ss. 567-588.

²⁵ Cytat pochodzi z opisu sanktuarium, znajdującego się na stronie internetowej Zakonu Braci Mniejszych Kapucynów [on-line:] <http://www.kapucyni.ofm.pl/archiwum/monte.htm> [12.10.2012].

²⁶ Por. J. de Voragine, *The Feast of Saint Michael*, [w:] *The Golden Legend or Lives of the Saints*, tłum. W. Caxton, Edinburgh 1900 [on-line:] <http://www.catholicforum.com/saints/golden281.htm>, [05.10.2012].

Wystąpienie w tej opowieści figury byka jest prawdopodobnie echem wcześniej wyznawanego w tym miejscu kultu Mitry. Kult Archanioła Michała istnieje nieprzerwanie od początków chrześcijaństwa. W Biblii przedstawiony jest on jako główny anioł-wojownik Jahwe, ale w judaizmie nie jest otaczany szczególną czcią. Dopiero chrześcijaństwo zaczęło mu nadawać wyjątkowe znaczenie, niewykluczone, że pod wpływem mitraizmu. Głównym wizerunkiem znajdującym się we wszystkich zachowanych do dziś mitreach jest tauroktonium – Mitra stojący nad bykiem, tuż przed wbiciem miecza/sztyletu w ciało. Wizerunek bardzo przypomina późniejsze przedstawienia Archanioła Michała, stojącego nad diabłem przed zadaniem mu ciosu włócznią²⁷. Mitraizm, bardzo popularny wśród żołnierzy armii rzymskiej, kojarzył się z militarystką, a jednym ze stopni wtajemniczenia był *Miles* (Żołnierz). Po wydaniu dekretu Teodozjusza (381 r.) niektóre mitrea, jak stało się w przypadku Monte Gargano czy Hawarte, przekształcono w kaplice i kościoły poświęcone Archaniołowi Michałowi. Ten święty wojownik doskonale nadawał się na patrona budowli uprzednio służącym żołnierzom rzymskim.

Miasto Sutri (starożytne Sutrium) w Lacjum, było niegdyś prężnym ośrodkiem etruskim. Oprócz amfiteatru, na wzgórzu z tufu znajduje się etruska nekropolia, z grobami z czasów od III w. p.n.e. do I w. n.e. W III w. n.e. trzy grobowce z I w. połączono i przekształcono w mitreum. W średniowieczu (VI lub VII wieku) mitreum zostało przekształcone w kościół Madonna del Parto (Matki Boskiej Brzemiennej). Na ścianach kościoła znajdują się freski, którymi przykryto wcześniejsze malowidła. W niszy, w której niegdyś podziwiano scenę tauroktonii przedstawiono Matkę Boską z dzieciątkiem, świętego Józefa, osła i wołu. W atrium umieszczono fresk przedstawiający pielgrzymów podążających do Monte Gargano. Po lewej stronie widnieje łucznik, zraniony tymi samymi strzałami, które wystrzelił w kierunku byka, cudownie uzdrowiony przez Archanioła Michała, stojącego po lewej stronie wejścia. Tak więc i tutaj widoczne są powiązania pomiędzy historią Mitry a legendą o Archaniele Michał²⁸.

---

²⁷ Por. M. van Esbroeck, *Michael the Archangel, Saint*, [w:] *The Coptic Encyclopedia, volume 5*, Claremont 1991 [on-line:] <http://cdl.libraries.claremont.edu/cdm/singleitem/collection/cce/id/1331/rec/1>, [30.09.2012].

²⁸ Por. M. Oppenheimer, *The Monuments of Italy: a regional survey of art, architecture and archaeology from classical to modern times, volume 4*, London 2002, s. 257; A. Comella, *Mithraeum*, [w:] *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum: Cult Places, Representations of Cult Places, volume IV*, red. J. Balty, Los Angeles 2006, s. 278.

Inną chrześcijańską postacią, którą tradycja wiąże w pewien sposób z mitraizmem, jest święty Saturnin. Był on jednym z apostołów nawracających Galów. Legenda o świętym Saturninie została opisana w zaginionych *Aktach Saturnina* przez kronikarza Grzegorza z Tours (538 r. – 594 r.). Według *Akt* Święty Saturnin miał żyć w I w. i być obecnym podczas Ostatniej Wieczerzy. Akta opisują szczegółowo okoliczności męczeństwa. Droga prowadząca do kościoła chrześcijańskiego, którą chadzał Saturnin, wiodła przez Kapitol, gdzie znajdował się ołtarz pogański i obowiązywała cisza podczas wróżb. Kapłani niepomyślnie auspicia przypisywali częstej obecności w tamtym miejscu Saturnina. Któregoś dnia złapali go, a kiedy odmówił złożenia pogańskiej ofiary, został przywiązany do byka, który włókł go za sobą dookoła miasta, aż urwał się sznur. Historię tę tradycja przeniosła na świętego Fermina, ucznia Saturnina który w rzeczywistości został ścięty mieczem. Dzisiaj święty Fermin jest jednym z patronów Pampeluny, w której obchodzone jest jego święto San Fermin, kojarzone z gonitwą byków, rozslawioną przez Ernesta Hemingwaya.

Miejsce, w którym zatrzymał się byk, od tamtego czasu nosi nazwę Matabiau (od: „*matar*” – zabijanie, „*biau*” – byk). Dwie chrześcijanki miały zebrać z wielką pobożnością szczątki świętego i pochować je w głębokim rowie, by uniknąć zbezczeszczenia ich przez pogan. Niektórzy uważają, że w tej części Galii, gdzie największy dzwon w Tuluzie do dziś nosi nazwę La Grand Taur, rów był w rzeczywistości mitreum. Następca Saturnina w Tuluzie, biskup Hilary, po legalizacji chrześcijaństwa wznosił drewnianą kaplicę ponad grobem Saturnina "w rzymskiej krypcie" - jak do dzisiaj opisują to miejsce przewodniki. Obecnie w tamtym miejscu stoi gotycka bazylika, która zastąpiła wcześniejszy kościół Notre-Dame du Taur²⁹. Nie ma jednak żadnych dowodów archeologicznych na istnienie w tamtym miejscu mitreum.

Istnieje także grupa świątyń Mitry, które nie zostały zaadaptowane przez chrześcijan, lecz desakralizowane przez zniszczenie budynku oraz znajdujących się w jego wnętrzu malowideł i rzeźb.

Kanonicznym przykładem jest przypadek mitreum w Sarrebourg, znajdującego się na trasie pomiędzy Strasburgiem i Metz, dokumentujący akt niezwykłej brutalności chrześcijan. Świątynia została zniszczona prawdopodobnie po wydaniu edyktu Teodozjusza (381 r.). Liczne rzeźby znajdujące się w sank-

---

²⁹ Por. J. Blair, *A Handlist of Anglo-Saxon Saints*, [w:] *Local Saints and Local Churches in the Early Medieval West*, red. A. Thacker, R. Sharpe, Oxford 2002, s. 535.

tuarium noszą ślady niszczenia tęym narzędziem i są pozbawione głów. Celową desakralizację potwierdza odkrycie szkieletu mężczyzny średnim wieku, którego ręce związane za plecami a nadgarstki skuto łańcuchem. Świątynia nosi też ślady podpalenia³⁰.

Również inne mitrea noszą ślady przemocy. W Konigshofen nad Renem kultowy relief roztrzaskano na ponad 300 kawałków, podobnie jak w mitreum w Biesheim w Alzacji³¹. Trzy mitrea znajdujące się w obrębie Muru Hadriana, w Housesteads, Carrawburgh i Rudchester także są przykładem umyślnej desakralizacji dokonanej przez chrześcijan w IV wieku. W Housesteads wydarto ze ściany i roztrzaskano relief kultowy oraz wolno stojące rzeźby, a część sanktuarium nosi ślady podpalenia. W Carrawburgh również skoncentrowano się na niszczeniu i przewracaniu rzeźb, chociaż celowo zniszczony został także dach budynku oraz relief kultowy³². W Rudchester archeolodzy znaleźli fragmenty roztrzaskanej płyty stanowiącej tło dla reliefu kultowego, posągi kultowe z utraconymi głowami oraz przewrócone ołtarze boczne³³. Być może potraktowanie w podobny sposób świątyń znajdujących się na tym samym obszarze wojskowym świadczy o wykonaniu jednorazowego rozkazu. Mitrea te były desakralizowane w konkretny sposób, przez niszczenie rzeźb kultowych, podczas gdy główne ołtarze pozostawiano na miejscu³⁴. Wydaje się, że zniszczenie dokonane zostało bez okrucieństwa, którego ślady zachowały się w Sarrebourg. Można je raczej porównać do wydarzeń w mitreum w Mandaliu, gdzie zachowały się ołtarze, lecz nie reliefy i rzeźby, i które są datowane na ok 390 r.³⁵. Ślady niszczącej działalności chrześcijan noszą też dwa mitrea połączone ze sobą wspólnym wejściem i odkryte na terenie Doliche w Turcji³⁶. Odtrącona głowa Mitry na reliefie kultowym została zastąpiona chrześcijańskim krzyżem, który pojawia się również w innych miejscach świątyni, głównie we

---

³⁰ Por. V. Walters, *The Cult of Mithra In the Roman Provinces of Gaul*, Leiden 1974, ss. 17 – 22.

³¹ Por. O. Nicholson, op. cit., s. 359.

³² Por. J. Wall, *Christian evidences in the Roman Period*, „Archaeologia Aeliana”, 1965, nr 43, ss. 157 – 159.

³³ Por. J. P. Gilliam, I. MacIvor, E. Birley, *The Temple of Mithra at Rudchester*, „Archaeologia Aeliana”, 1954, nr 32, ss. 176 – 219.

³⁴ Por. J. Wall, op. cit., ss. 160-161.

³⁵ Por. O. Nicholson, op. cit., s. 359.

³⁶ Por. A. Schütte-Maischatz, E. Winter, *Die Mithräen von Doliche. Überlegungen zu den ersten Kultstätten der Mithras-Mysterien in der Kommagene*, „Topoi”, 2001, nr 11, ss. 149-173.

wnękach, w których wcześniej umieszczone były inne reliefy. Sama jaskinia została najprawdopodobniej starannie zasypana ziemią³⁷.

Chociaż nie mamy na to żadnych dowodów archeologicznych, to z pewnością w Aleksandrii znajdowało się co najmniej jedno mitreum. Potwierdzenie tego faktu odnajdujemy u Sokratesa Scholastyka (ok. 380 r. – ok. 450 r.), który dwukrotnie wspomina o niszczeniu mitreum przez chrześcijan, a także opisuje walki pomiędzy chrześcijanami i poganami, które to wydarzenie spowodowało (*Historia Kościoła* 5.16 i 3.2). Tekst Sokratesa potwierdza fakt wyśmiewania i demonizowania misterii Mitry przez chrześcijan, co dawało pretekst do dewastowania mitreów³⁸. Podobne wydarzenie opisuje Św. Hieronim (ok. 345r – 420 r.) w liście do Lety (*List do Lety*, CVII.108)³⁹.

W niektórych mitrach archeolodzy znajdują ślady bardzo ostrożnego niszczenia, desakralizacji. Relief tauroctonii w Osterburken delikatnie przykryto piaskiem a rzeźby pochodzące z mitreum w Londynie zostały zakopane z wielką starannością przez ludzi, którzy potraktowali je z należytyym respektem. Wydaje się również, że mitreum w Santa Maria Capua Vetere nie zostało zniszczone, lecz celowo wypełnione gruzem tak, by pozostało niedostępne, dzięki czemu malowidła na jego ścianach w chwili odkrycia były doskonale zachowane⁴⁰. Odkrywczy mitreum pod Santa Prisca jego zasypanie przypisywali chrześcijanom, podobnie jak wydrapanie twarzy niektórych postaci⁴¹. Jednak O. Nicholson uważa, że zasypanie tego mitreum wydaje się być powolnym, niespiesznym aktem, wykonanym z niezwykłą starannością, a co za tym idzie, być może owa wyczerpująca metoda ukrycia świątyni została wybrana przez samych wyznawców Mitry. Takie wydarzenie miałoby analogie w irańskiej przeszłości. Świątynia w Tape Nush-i Jan w Medii, datowana na VII w. p.n.e., została starannie wypełniona przed porzuceniem warstwą ciasno ułożonego łupku, po uprzednim obsypaniu drobnym żwirem ołtarza ofiarnego, by uchronić go przed zniszczeniem. Zrobili to prawdopodobnie nie wrogowie świątyni, lecz ci, którzy uprzednio z niej korzystali, ukrywając świątynię zgodnie z jakimś konkretnym

---

³⁷ Por. E. Winter, *Mithraism and Christianity in late antiquity*, [w:] *Ethnicity and Culture in Late Antiquity*, red. S. Mitchell, G. Greatrex, London/Swansea 2000, ss. 174-175.

³⁸ Por. Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, tłum. S. J. Kazikowski, Warszawa 1986.

³⁹ Por. Hieronim, *Listy*, tłum. J. Czuj, Warszawa, 1952 – 1954.

⁴⁰ Por. O. Nicholson, op. cit., s. 360.

⁴¹ Por. M. J. Vermaseren, *The Excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca in Rome*, Leiden 1965.

rytuałem. Mitrea i ową świątynię ognia różni ogromna przepaść czasowa i geograficzna, lecz potraktowanie świątych materiałów i miejsca może być jednym z elementów przejętych przez rzymski mitraizm ze Wschodu, a ich ostrożne zasypywanie mogło być rytualnym aktem oznaczającym ustanie kultu Mitry w danym miejscu i zwrot świątyni ziemi, w której ją utworzono⁴².

Tradycyjne rozumienie relacji pomiędzy mitraizmem a chrześcijaństwem zapoczątkowały pisma Ojców Kościoła. Od czasu oskarżeń o diaboliczne naśladownictwo chrześcijaństwa wysuniętych w połowie II w. n.e. przez Justyna Męczennika (*Dialog z żydem Tryfonem* 70)⁴³, uważano, iż obydwie religie miały rywalizować o wyznawców. Ernest Renan rozpoczął dyskusję na ten temat w 1882⁴⁴ a kilka lat później Franz Cumont, podzielając tę teorię, pisał o brutalnym pojedynku pomiędzy mitraizmem a chrześcijaństwem⁴⁵. Choć M. J. Vermaseren, największy interpretator mitraizmu, uważał ten sąd za zbyt uproszczony, to utrzymywał konwencjonalne postrzeganie mitraizmu i chrześcijaństwa jako śmiertelnych wrogów⁴⁶.

Teoria o postrzeganiu mitraizmu jako najważniejszego rywala chrześcijaństwa doprowadziła do powstania hipotezy, że świątynie Mitry niszczone ze szczególną starannością. Czy jednak niszczenie mitreów odbywało się na taką skalę, że można już mówić o osobnym zjawisku, czy raczej należy je rozpatrywać w ramach ogólnego nurtu zacieklej walki z pogaństwem? Cztery wyżej opisane przypadki mitreów, na których wzniesiono kościoły, dwa przypadki zaadoptowania świątyni Mitry na świątynię chrześcijańską i mitreum w Vieux-Val-Romey, nieujęte w tym artykule (z racji jego wątpliwej relacji architektonicznej ze znacznie późniejszym kościołem znajdującym się częściowo nad nim), ponadto wiele przykładów mitreów niszczonych przez chrześcijan roztrzaskujących posągi, przewracających ołtarze, umieszczających na ścianach krzyż, to jednak za mało, by potwierdzić pierwszą teorię. Nawet kanoniczny przykład wandalizmu, jakim w literaturze stało się mitreum pod Santa Prisca, wzbudza dziś wątpliwości badaczy. Ponadto na terenie Iranu w ciągu kilkunastu ostatnich lat odkryto nowe mitrea w Verjuy i Ghadamgah. Obydwa przypadki

---

⁴² Por. O. Nicholson, op. cit., ss. 360-361, por. M. Roaf, D. Stronach, Tepe Nush-I Jan, 1970: Second Interim Report, „Iran”, 1973, nr 9, ss. 129-138.

⁴³ Por. Justyn Męczennik, *Apologetyka pierwsza i druga – Dialog z żydem Tryfonem*, tłum. A. Lisiecki, Poznań 1926.

⁴⁴ Por. E. Renan, *Marc-Aurele et la fin du monde antique*, Paryż 1882.

⁴⁵ Por. F. Cumont, *Les Mysteres de Mithra*, Bruksela 1902.

⁴⁶ Por. M. J. Vermaseren, *Mitras, the Secret God*, Londres 1963.

to świątynie Mehr (Mitry), zamienione z czasem na sufijskie klasztory lub meczety, z inskrypcjami cytującymi Koran umieszczonymi na ścianach. Kult Mitry został więc zniszczony na Zachodzie przez chrześcijan, na Wschodzie zaś przez islam⁴⁷. Zjawisko zastępowania starych religii nowymi nie dotyczy tylko świata zachodniego, zdominowanego przez chrześcijaństwo.

W IV wieku chrześcijanie uważali każdy kult pogański za wrogi. Nastąpiła nowa religia, która miała tak zawładnąć umysłami, by nie było w nich miejsca dla starych bogów. Walkę tę postanowiono wygrać nie tylko za pomocą argumentów teologicznych, co też się powiodło. W Imperium Romanum zaczęły się wielkie zmiany. Cesarze chrześcijańscy, wprowadzając swe prawa godzące w pogan i w dawną tradycję, utorowali drogę nowej epoce. Mitraizm i inne religie nie były już potrzebne (w dodatku kult Mitry wykluczał kobiety, co znacznie zawężyło grupę jego obrońców), więc u schyłku IV zaczęły zanikać.

Bibliografia:

Źródła historyczne:

Hieronim, *Listy*, tłum. J. Czuj, Warszawa, 1952 – 1954.

Justyn Męczennik, *Apologia pierwsza i druga – Dialog z żydem Tryfonem*, tłum. A. Lisiecki, Poznań 1926.

Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, tłum. S. J. Kazikowski, Warszawa 1986.

Voragine J. de, *The Feast of Saint Michael*, [w:] *The Golden Legend or Lives of the Saints*, tłum. W. Caxton, Edinburgh 1900 [on-line:] <http://www.catholic-forum.com/saints/golden281.htm> [05.10.2012].

Opracowania:

Arnold J. C., *Arcadia becomes Jerusalem*, „Speculum”, 2000, nr 75.

Bjornebye J., „*Hic locus est felix, sanctus, piusque benignus*” *The cult of Mthras in fourth century Rome*, s. 54 [on-line:] http://bora.uib.no/bitstream/handle/1956/2229/Dr._Avh._%20Jonas

---

⁴⁷ Por. A. Tavakoli, *Verjuy Mithra Temple. The oldest surviving mithraist temple in Iran*, [on-line:] http://www.caissoas.com/CAIS/Archaeology/Ashkanian/verjuy_mithra_temple.htm, [20.09.2012].

- [_Bjoernebye.pdf,%202007;jsessionid=C8B6E1C9AA1BF298F3E8E282DF113A6D.bora-uib_worker?sequence=1](#), [11.09.2012].
- Blair J., *A Handlist of Anglo-Saxon Saints*, [w:] *Local Saints and Local Churches in the Early Medieval West*, red. A. Thacker, R. Sharpe, Oxford 2002.
- Comella A., *Mithraeum*, [w:] *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum: Cult Places, Representations of Cult Places, volume IV*, red. J. Balty, Los Angeles 2006.
- Cumont F., *Les Mysteres de Mithra*, Bruksela 1902.
- Gawlikowski M., *Hawarti Preliminary Report*, „Polish Archaeology in the Mediterranean”, 1999, nr 10.
- Gawlikowski M., *Hawarte 1999*, „Polish Archaeology in the Mediterranean”, 2000, nr 11.
- Gilliam J. P., MacIvor I., Birley E., *The Temple of Mithra at Rudchester*, „Archaeologia Aeliana”, 1954, nr 32.
- Gizzi F., *Le chiese medievali di Roma*, Rome 1994.
- Griffith A., *The archaeological evidence for Mithraism in imperial Rome*, Michigan 1993.
- Hanson R. P. C., *The transformation of Pagan Temples into Christian Churches in the Early Christian Centuries*, „Journal of Semitic Studies”, 1978, nr 23/2.
- Lissi-Caronna E., *Il Mitreo Dei Castra Peregrinorum (S. Stefano Rotondo)*, Leiden 1986.
- Luciani R., *Basilica di S. Clemente* [on-line:] <http://www.romasotterranea.it/basilicadisclemente.html>, [05.09.2012].
- Nicholson O., *The End of Mithraism*, „Antiquity”, 1995, nr 69.
- Oppenheimer M., *The Monuments of Italy: a regional survey of art, architecture and archaeology from classical to modern times, volume 4*, London 2002.
- Renan E., *Marc-Aurele et la fin du monde antique*, Paryż 1882.
- Roaf M., Stronach D., *Tepe Nush-I Jan, 1970: Second Interim Report*, „Iran”, 1973, nr 9.
- Sauer E., *The archaeology of religious hatred in the Roman and early Medieval world*, Tempus 2003.
- Schütte-Maischatz A., Winter E., *Die Mithräen von Doliche. Überlegungen zu den ersten Kultstätten der Mithras-Mysterien in der Kommagene*, „Topoi”, 2001, nr 11.

- Simons M., *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1981.
- Snyder G. F., *Ante Pacem: Archaeological Evidence of Church Life before Constantine*, Macon 2003.
- Tavakoli A., *Verjuy Mithra Temple. The oldest surviving mithraist temple in Iran*, [on-line:] http://www.cais-soas.com/CAIS/Archaeology/Ashkanian/verjuy_mithra_temple.htm, [20.09.2012].
- Trombley F. R., *Hellenic religion and christianization c. 370-529*, Leiden 1993 – 1994.
- Turkan R., *The Cults of the Roman Empire*, Blackwell 1996.
- Van Esbroeck M., *Michael the Archangel, Saint*, [w:] *The Coptic Encyclopedia, volume 5*, Claremont 1991 [on-line:] <http://ccdl.libraries.claremont.edu/cdm/singleitem/collection/cce/id/1331/rec/1>, [30.09.2012].
- Vermaseren M. J., *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae, volume I-II*, The Hague 1956, 1960.
- Vermaseren M. J., *Mitras, the Secret God*, Londres 1963.
- Vermaseren M. J., van Essen C. C., *The excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca in Rome*, Leiden 1965.
- Wall J., *Christian evidences in the Roman Period*, „Archaeologia Aeliana”, 1965, nr 43
- Walters V., *The Cult of Mithra In the Roman Provinces of Gaul*, Leiden 1974.
- Winter E., *Mithraism and Christianity in late antiquity*, [w:] *Ethnicity and Culture in Late Antiquity*, red. S. Mitchell, G. Greatrex, London/Swansea 2000.

Abstrakt

Desakralizacja, adaptacja i destrukcja to metody transformacji pogańskich świątyń, które chrześcijanie stosowali, aby pozbawić je sakralnego charakteru, pozbyć się demonów, czy też nadać im nową funkcję. Świątynie Mitry również nie oparły się temu zjawisku, będącemu manifestacją zwycięstwa nowej religii nad starą. Znane są co najmniej cztery przypadki mitreów, na których wzniesiono Kościoły i dwa, które na kościoły zamieniono. Przypadki celowo zniszczonych i porzuconych mitreów znane są z terenu całego Imperium Romanum. W niektórych przypadkach kult Mitry w danym miejscu zastępowano kultem Ar-

chaniola Michała, będącego patronem żołnierzy, pierwszych wyznawców Mitry. Działania te, podobnie jak w przypadku innych pogańskich religii, przyczyniły się do szybkiego wygaśnięcia kultu Mitry, chociaż okoliczności opuszczenia niektórych świątyń wciąż wzbudzają kontrowersje badaczy.

Abstract

Desacralisation, adaptation and destruction were the methods of transformation of pagan temples by the Christians in order to deprive them of their sacred character, give them a new function or get rid of demons. Also the temples of Mithras did not avoid this fate which was a manifestation of victory of the new religion over the old one. There are at least four temples of Mithras over which the churches were built, and two which were transformed into churches. There are many examples of destroyed and abandoned Mihraea all over the Roman Empire. In some cases the cult of Mithras was replaced by the cult of Archangel Michael who is the patron saint of soldiers, the first followers of Mithras. Such a conduct of the Christians, also against other pagan temples, contributed to the rapid extinction of the cult of Mithras. Yet the circumstances in which some of the temples survived the destruction are still controversial.